

табачных изделий. Причем большая часть табачных фабрик концентрировалась в Гродно и Бресте.

Таким образом, процесс становления фабрично-заводской промышленности в западных регионах Беларуси проходил весьма своеобразно в силу недостатка капиталов (что характерно для всей Беларуси), бедности сырьевой базы (в частности, для развития деревообрабатывающей промышленности) и антибелорусской политики царского правительства, заинтересованного в том, чтобы установить на белорусских землях монополию на сбыт товаров российского производства. Ввиду перечисленных причин и структура фабричной промышленности здесь выглядит нетипичной для Беларуси в целом. Преобладающие позиции сохраняет текстильная промышленность: в Гродненской губернии в конце XIX века выпускается более половины суконных изделий Беларуси. Пищевая промышленность представлена в основном табачными фабриками и предприятиями по переработке продукции молочного животноводства. А (третья по значимости отрасль) силикатно-керамическая промышленность – представлена рядом кирпичных заводов, появление которых связано со строительством оборонительных сооружений на западе страны.

1. Панютіч В.П. Соцыяльна-эканамічнае развіццё беларускай дзевяцінага ў 1861 – 1900 га. – Мн., 1990.

2. Польша на шляху развіцця і ўтвэрджэння капіталізму (канец XVIII – 60-е га. XIX в.). /Пад рэд. Д.В. Маркова. – М., 1984.

3. Солоневіч Л. Краткий исторический очерк Гродненской губернии за сто лет её существования (1802 – 1902). – Гродно, 1901.

4. Шыбека З. Нарыс гісторыі Беларусі: 1795 – 2002. – Мн., 2003.

5. Проблемы аграрной истории Беларуси (XIX – 30-е га. XX в.). /Пад рэд. В.Л. Яніна, К.И. Шабуні. Ч.2. – Мн., 1978.

6. Доўнар-Запольскі М.В. Гісторыя Беларусі. – Мн., 1994.

7. ГУ «НІАБ в г. Гродно» Ф 1 оп 17 д 780 л 5.

8. Жытко А.П. Дваранства Беларусі перыяду капіталізму (1861 – 1914 га.). – Мн., 2003.

ZARYS EWOLUCJI POLITYKI NARODOWEJ ZSRR I FEDERACJI ROSYJSKIEJ W LATACH 1917 – 1999

Bartłomiej Garczyk

Uniwersytet im. A. Mickiewicza w Poznaniu, Poznań, Polska

Po upadku caratu i zwycięstwie rewolucji październikowej w 1917 roku, głównym zadaniem przed jakim stanęli bolszewicy było uregulowanie kwestii narodowościowej. Rosja radziecka, a od 1922 roku ZSRR, był państwem wielonarodowym, o zróżnicowanej strukturze językowej i kulturowej.¹ Zróżnicowana struktura etniczna Związku Radzieckiego miała swoje źródło w wielowiekowej ekspansji politycznej i militarnej państwa rosyjskiego, oraz towarzyszących jej procesach kolonizacyjnych.²

Narody ZSRR znajdowały się na różnym etapie społeczno-ekonomicznego i kulturowego rozwoju. Należy pamiętać o tym, że bolszewicy nie byli przygotowani do prze-

¹ Według oficjalnych danych spisu z 1979 r. liczba narodowości zamieszkujących Związek Radziecki wynosiła powyżej 100, a ogólna liczba ludności 262mln 085 tys. osób. Rosjanie stanowili około 55% populacji., w: *Narodnoje choziajstwo SSSR w 1983. Stacycznyj Jeżegodnik*, Moskwa 1984.

² Szerzej: L. Bazylow., *Historia Rosji*, Warszawa 1983.

jęcia władzy. Nie posiadali konkretnej koncepcji polityki narodowościowej, nie mniej jednak, po zwycięskim przewrocie natychmiast przystąpili do tworzenia jej zrębów.³

Jednym z głównych postulatów rewolucyjnych bolszewików dotyczących kwestii narodowościowej, było uznanie prawa do niepodległości i samostanowienia wszystkich narodów Rosji. Głównym tekstem dotyczącym problemu narodów i zawierającym kwintesencję poglądów bolszewików, była opublikowana w listopadzie 1917 r. *Deklaracja Praw Narodów Rosji*. Stanowiła ona fundament przyszłej polityki narodowościowej Rosji Radzieckiej, wyrażony w późniejszych konstytucjach.⁴ Zadeklarowano w niej m in.

- a) Równość i suwerenność narodów Rosji;
- b) Prawo narodów Rosji do swobodnego samookreślenia, aż do oderwania się i utworzenia samodzielnego państwa(...);
- c) Swobodny rozwój mniejszości narodowych i grup etnograficznych zamieszkujących terytorium Rosji.⁵

Podobną treść zawierały również inne pisma poprzedzające *Deklarację*. W artykule pt. „*Kwestia narodowa w naszym programie*” zawartym w *Iskrze* 1903 r., czytamy między innymi: „Rosyjscy socjaldemokraci(...) wzywają cały proletariat rosyjski do walki z wszelkim uciskiem narodowym w Rosji; włączają do swojego programu nie tylko całkowite równouprawnienie języków, narodowości itd., lecz również uznanie prawa każdego narodu do stanowienia o swoim losie”⁶

Od samego początku bolszewicy traktowali zasadę samookreślenia instrumentalnie. Miała dla nich wartość wyłącznie propagandową. Polityka narodowościowa szybko została upaństwowiona i zinstytucjonalizowana. Proces instytucjonalizacji kultury mniejszości narodowych w ZSRR polegał przede wszystkim na tworzeniu systemu państwowych organów do spraw narodowościowych. Od 1917 przy Radzie Komisarzy Ludowych działał m in. specjalny Ludowy Komisariat do Spraw Narodowościowych (NKN – Narodnyj Komisariat Nacionalnosteniej). Od 1923 roku jego funkcje przejęła Rada Narodowości przy Radzie Najwyższej ZSRR. Edukacją zajmował się Narodowy Komisariat Oświaty (Narodnyj Komissariat Proswieszczenia), przy którym funkcjonował wydział do spraw mniejszości narodowych. Natomiast kwestie autochtonicznych ludów Północy, Syberii i Dalekiego Wschodu podlegały Komitetowi Północy.⁷

Bolszewickie kierownictwo prowadziło dyskusję nad formą ustroju pierwszego w świecie państwa komunistycznego. Lenin forsował koncepcję połączenia republik w federację, Stalin natomiast był zwolennikiem wchłonięcia republik nierosyjskich do RSFRR na prawach autonomii. Ponieważ dążenie do połączenia z Rosją mogło budzić wśród nierosyjskich narodów wiele obaw, dlatego ostatecznie zwyciężyła federacyjna formuła, w myśl której w grudniu 1922 r. uchwalono deklarację o utworzeniu ZSRR.⁸ Powstały ustrój narodowo-państwowy miał skomplikowaną strukturę. Zgodnie z Konstytucją formalnie ZSRR był państwem związkowym, złożonym z suwerennych państw w wyniku swobodnego samookreślenia narodów i dobrowolnego zjednoczenia równoprawnych republik (art.70).⁹

³ T. M. Smirnowa, *Nacionalnost – Piterskije*, Sankt – Peterburg 2002, s. 32.

⁴ Konstytucje radzieckie z lat 1918, 1924, 1936, 1977.

⁵ W XXXV Rocznicy Wielkiej Październikowej Rewolucji Socjalistycznej. *Materiały, dokumenty*, Warszawa 1952, s.31 – 32.

⁶ Ibidem, s. 127.

⁷ Szerzej: T. M. Smirnowa, *op. cit.*, s. 34.

⁸ Szerzej: W. Suhecki, *Geneza federalizmu radzieckiego*, Warszawa 1961.; F. Anczewicz, *Stalinowska koncepcja państwa, na tle ewolucji ustrojowej ZSRS*, Lublin 2001.

⁹ Wszystkie przytoczone artykuły pochodzą z: *Konstytucja ZSRR*, Warszawa 1977.

Każda z republik związkowych zachowywała prawo swobodnego wystąpienia z federacji (art.72), oraz posiadała prawo nawiązywania stosunków dyplomatycznych i uczestniczenia w działalności organizacji międzynarodowych (art.80).

Wraz z rozwojem systemu totalitarnego, radziecka polityka narodowościowa stawała się coraz bardziej prowizoryczna. Niemniej w okresie krystalizowania się władzy radzieckiej, kwestię narodową traktowano jeszcze pryncypialnie. Od czasu rewolucji była ona przedmiotem obrad: VIII, X i XII Zjazdu RKP(b). Podjęte na XII Zjeździe uchwały w kwestii narodowej niewątpliwie zasługiwały na uznanie. Zważając na okres późniejszego stalinizmu, który ostatecznie pogrzebał aspiracje narodów Związku, należy obiektywnie przyznać, że decyzje Zjazdu mogły budzić nadzieje i napawać optymizmem. Jak zauważa Marek Waldenberg: „Nie znaczy to jednak, że w referacie Stalina bądź w dyskusji potraktowano ją w sposób całościowy i pogłębiony, uwzględniający wiele jej aspektów, że rozważano dalekosiężne rezultaty przyjętych rozwiązań(...)”. Nieliczne uwagi tego rodzaju uczynione w dyskusji pozostały bez echa. Powierzchny referat Stalina rozważał cały problem w sposób ściśle instrumentalny.¹⁰

W uchwale XII Zjazdu zauważono rozwój szowinizmu rosyjskiego i fakt nierówności gospodarczej i kulturalnej narodów Związku dlatego „Zjazd uważa, że członkowie partii powinni dążyć do tego, by podjęte zostały następujące środki praktyczne:

a) by przy tworzeniu centralnych organów Związku zapewniono równość praw i obowiązków poszczególnych republik(...);

b) by w systemie najwyższych organów Związku utworzono specjalny organ przedstawicielstwa wszystkich bez wyjątku republik narodowych(...);

c) by republikom przyznano dostatecznie szerokie uprawnienia finansowe(...) umożliwiające im przejawianie własnej inicjatywy państwowo – administracyjnej, kulturalnej i gospodarczej;

d) by organy republik i obwodów narodowych składały się przeważnie z ludzi miejscowych, znających język, warunki życia, zwyczaje i obyczaje tych narodów(...).¹¹

Powyższa polityka wyrażona poprzez autochtonizację kadr i rozwój kultur narodowych funkcjonowała tylko do lat 30-tych. Jednak według Waldenberga nie traktowano rozwoju kultur narodowych jako wartości samoistnej. Stalin zdawał sobie sprawę z faktu, że bieg rewolucji jest w dużym stopniu zależny od rozwoju wydarzeń w republikach nierosyjskich. Brak oparcia w ludności republik, może przekreślić szansę zwycięstwa. Zatem pozyskiwanie nowych sił do walki z kontrrewolucją poprzez deklaracje i manifesty było koniecznością. W latach 20-tych proces rozwoju kultury mniejszości narodowych miał wysoką dynamikę. Rozwijano rodzime języki, likwidowano analfabetyzm, tworzone regionalną oświatę.¹²

Ukłon w stronę republik narodowych był widoczny między innymi na Ukrainie, gdzie ukrajinizacja czyniła duże postępy, przejawiając się głównie w ukrajinizacji partii komunistycznej i aparatu państwowego.

Tolerancja nie trwała jednak długo. Rodzący się w latach 30-tych totalitaryzm oddziaływał na politykę narodowościową. Skrajna ideologizacja, centralizacja i unifikacja gospodarki i polityki przeniosła się również na płaszczyznę kultury. Stalinizm zerwał z dotychczasową polityką autochtonizacji kadr i rozwoju kultur narodowych, rozpoczynając powszechną rusyfikację. Narzucenie rosyjskiej kultury, centralizacja gospodarcza, ustro-

¹⁰ M. Waldenberg, *Narody zależne i mniejszości narodowe w Europie Środkowo – Wschodniej*, Warszawa 2000, s. 357.

¹¹ XII Zjazd Komunistycznej Partii (bolszewików) Rosji 17 – 25 kwietnia 1923, Warszawa 1980, s. 948.

¹² T. M. Smimowa, *op. cit.*, s. 38.

jowa i administracyjna w oparciu o rosyjskie kadry miała doprowadzić do asymilacji kultur narodowych w jedną, ogólnonarodową kulturę sowiecką. W procesie tym zasadniczą rolę odgrywał język rosyjski.

Z uwagi na dominującą pozycję Rosjan, przez cały okres istnienia ZSRR język rosyjski pełnił funkcję łącznika w wielojęzycznym państwie; był to język techniczny społeczeństwa, jak i partii komunistycznej. Konstytucja radziecka formalnie przyznawała prawo posługiwania się zarówno językiem ojczystym jak i językami innych narodów (art.36). Zapis ten miał jedynie deklaracyjny charakter. W rzeczywistości wprowadzono obowiązek nauki języka rosyjskiego we wszystkich szkołach, a także w przedszkolach. Ujednolicono programy nauczania i podręczniki. Preferowanie języka rosyjskiego znalazło też wyraz w polityce wydawniczej.¹³

Prócz oświaty, rusyfikacja pojawiła się również w formie preferowania Rosjan na wszystkich szczeblach władzy państwowej i partyjnej. Trwające od połowy lat trzydziestych uprzywilejowanie Rosjan w kierowniczych kadrach w republikach było znaczne. „Narody zostały ściśle powiązane z administracyjnym podziałem kraju (...). Utworzenie biurokratycznej hierarchii narodów prowadziło do powstania „etnokracji”, czyli zjawiska polegającego na tym, że nomenklatura była formowana według kryteriów etnicznych. Elitę nomenklatury stanowili oczywiście Rosjanie, ale w określonych proporcjach „wkraplano” w nią także przedstawicieli innych narodów”.¹⁴ Powyższa sytuacja zmieniła się nieco po śmierci Stalina.

Omawiając politykę narodowościową stalinizmu, nie można pominąć represji. Rusyfikacja kadr partyjnych w republikach związkowych nasiliła się szczególnie w okresie „wielkiej czystki” 1934 – 39. Choć ramy pracy nie pozwalają na szersze omówienie całości tego zagadnienia, trzeba pamiętać, że fala terroru uderzyła wówczas we wszystkie narody i warstwy społeczeństwa. Rozpętano czystki etniczne i masowe deportacje, których szczyt przypadł na okres II wojny światowej. NKWD zainicjował operacje, których celem była likwidacja grup narodowych, uważanych za potencjalnie „szpiegowskie” i „dywersyjne” m.in. Niemców, Litwinów, Finów i Polaków. W ciągu piętnastu miesięcy trwania tych „antyszpiegowskich” operacji, aresztowano kilkaset tysięcy osób.¹⁵

Po agresji Niemiec hitlerowskich na ZSRR, władze radzieckie dokonały masowych deportacji całych narodów, postrzeganych przez władze jako „piąta kolumna”. Pierwszą deportowaną grupą etniczną byli Niemcy; kolejnymi Polacy i Żydzi.¹⁶

W warunkach proklamowanej w 1985 roku „pierestrojki” w Związku radzieckim rozpoczął się proces odradzania kultur narodowych, regionalnych organizacji i stowarzyszeń. Prowadzono politykę egalitaryzacji narodów. Rozwijano oświatę i szkolnictwo. Prowadząc tym samym do wzrostu poziomu wykształcenia ludności, który przyczyniał się do powstania regionalnej inteligencji i rozbudzenia świadomości narodowej.

Zielone światło dla ruchów narodowych w republikach ZSRR zaświeciło wraz z „pierestrojką” i „glasnością”. Nowa polityka wyzwoliła drzemiące nadzieje niepodległościowe. Pierwsze masowe tendencje do opuszczenia ZSRR ujawniły się na Litwie, Łotwie i w Estonii. Proces ten nie wszędzie przebiegał identycznie. Główne jego etapy można jednak

¹³ Na przykład w 1970 r. nakład książek i broszur w języku rosyjskim stanowił 82% ogółu egzemplarzy, a w 1982 r. – 87%, w: M. Waldenberg, *op.cit.*, 408 – 409.

¹⁴ Wł. Marciniak, *Rozgrabione Imperium*, Kraków 2001, s. 35 – 36.

¹⁵ N. Werth, *Państwo przeciw społeczeństwu. Przemoc, represje i terror w Związku Radzieckim*, w: S. Courtois i in., *Czarna księga komunizmu*, Warszawa 1999, s. 183 – 184.

¹⁶ Szerzej: A. Lustiger, *Czerwona księga. Stalin i Żydzi*, Warszawa 2004.; S. Ciesielski, G. Hryciuk, A. Srebrakowski, *Masowe deportacje ludności w Związku Radzieckim*, Toruń 2004.

sprowadzić do walki o uznanie własnego języka za urzędowy; walki o przywrócenie symboliki narodowej, oraz postulatu autonomii kulturalnej, gospodarczej i politycznej.¹⁷

Zaczątkiem szerokich ruchów narodowych były tzw. fronty ludowe,¹⁸ które rozpoczęły swą działalność w imię wspierania pierestrojki i Gorbaczowa. Organizowano masowe wiece i demonstracje, do których dołączono postulaty szerszej autonomii w ramach ZSRR. Nikt jednak nie myślał wówczas o pełnej niepodległości.

Kolejnymi krokami postępującej regionalizacji ZSRR było ustawowe przywracanie językom narodowym statusu języka państwowego. Pierwsi ustawę przyjęli Estończycy (grudzień 1988 r.). Estonia jako pierwsza, przywróciła dotychczasową symbolikę narodową (czerwiec 1988 r.). 16 listopada 1988 Rada Najwyższa Estońskiej SRR, także jako pierwsza, proklamowała deklarację suwerenności.

Jak podkreśla wielu autorów, rozpoczynając liberalizację polityczno – społeczną, Gorbaczow nie zdawał sobie sprawy z jej konsekwencji. Sytuacja w kraju zaogniła się, a postulaty niepodległościowe radykalizowały. 23 sierpnia 1989 r., w związku z 50 rocznicą paktu Ribbentrop – Mołotow w republikach nadbałtyckich odbyły się akcje upamiętniające to wydarzenie. Parlamentey republikańskie proklamowały niepodległość. Jako pierwszy uczynił to parlament Litwy (11 marca 1990 r.). 1 grudnia 1991 Ukraina oficjalnie proklamowała niepodległość.

Jednym z ostatnich radzieckich aktów prawnych dotyczących kwestii narodowościowych była przyjęta przez Radę Najwyższą RFSSR ustawa z 26 czerwca 1991 roku o rehabilitacji represjonowanych i deportowanych narodów. Ustawa przyznała im m. in. prawo powrotu do tradycyjnych miejsc osiedlenia. Akt ten świadczył również o przewartościowaniu radzieckiej polityki narodowościowej. Po śmierci Stalina podejmowano próby rehabilitacji represjonowanych mniejszości jednakże nie były one przeprowadzane w pełnym wymiarze.¹⁹ Po 1991 roku, w warunkach transformacji ustrojowej i ideologicznej, reform społeczno- ekonomicznych i zmian granic, kwestia narodowościowa – obok aspektów gospodarczych – była nadal ważnym problemem w powstałej Federacji Rosyjskiej. Zmieniła się struktura narodowościowa. Rosjanie stanowią odłód 83% populacji. W państwie zaczęto rozwijać mechanizmy demokratyczne i rynkowe, co pośrednio wpłynęło na fakt podniesienia polityki narodowościowej do rangi konstytucyjnej.

Konstytucja ZSRR również zapewniała szeroki wachlarz praw mniejszości narodowych – m. in. wolność sumienia, religii i języka. Niektórzy autorzy, pomni doświadczeń minionego systemu uważają, że konstytucyjne gwarancje nie zapewniają automatycznie pełnej realizacji praw mniejszości narodowych, jednakże wydaje się, że Ustawa Zasadnicza FR z dnia 12 grudnia 93 roku zrywa ostatecznie z konstytucjonalizmem systemu socjalistycznego. Zgodnie z art. 19 Konstytucji, państwo gwarantuje równość praw i wolności niezależnie od rasy narodowości i języka. Każdy ma prawo określać swoją przynależność narodową. Każdy ma prawo posługiwania się językiem ojczystym, do swobodnego wyboru języka, komunikowania się, wychowania, nauczania i twórczości (art. 26). Państwo gwarantuje prawa rdzennych, niewielkich liczebnie narodowości (art. 69).²⁰

Celem dodatkowych gwarancji dla praw mniejszości narodowych, niezależnie od konstytucyjnych, została opracowana *Koncepcja rosyjskiej polityki narodowościowej* zatwierd-

¹⁷ J. Smaga, *Rosja w XX stuleciu*, Krakow 2002.

¹⁸ Były to niezależne od władz organizacje społeczne. Między innymi powstały: na Litwie *Sajudis*, na Ukrainie *Ludowy Ruch Ukrainy*.

¹⁹ T. M. Smirnowa, *op. cit.*, s. 47 – 50.

²⁰ *Konstytucja Federacji Rosyjskiej*, Warszawa 2000.

z ona dekretem Prezydenta FR z dnia 15 czerwca 1996 r. Zgodnie z nim najważniejszymi kwestiami wymagającymi rozwiązań są: rozwój narodowych kultur i języków narodów FR; stworzenie politycznej i prawnej ochrony niewielkich liczebnie narodów i mniejszości narodowych; zapewnienie i podtrzymanie stabilności na Północnym Kaukazie; pomoc i pielęgnowanie związków z obywatelami rosyjskimi, żyjącymi poza terytorium FR – w krajach WNP oraz na Łotwie Litwie i w Estonii.²¹

Ważną kwestią nadal pozostaje język rosyjski. W ZSRR językiem urzędowym był rosyjski – nie posiadał on jednak wówczas statusu oficjalnego. Obecnie zgodnie z art. 69 Konstytucji: językiem państwowym Federacji Rosyjskiej na całym jej terenie jest język rosyjski. Republiki mają prawo określać własne języki państwowe. W organach władzy państwowej, samorządu terytorialnego i innych instytucjach państwowych republik są one używane na równi z językiem państwowym FR. Dodatkowo równouprawnienie języków narodowych w FR, niezależnie od liczebności mniejszości narodowych chroni Ustawa O językach narodów FR z dnia 24 lipca 1998 r.

W granicach Federacji Rosyjskiej żyje kilkanaście grup etnicznych o małej liczebności (poniżej 50 tys.). Procesy cywilizacyjne, zanieczyszczenie środowiska naturalnego przyczyniają się do degradacji ich naturalnych siedlisk, oraz tradycyjnych form życia i gospodarowania. Negatywne czynniki środowiskowe mogą wręcz przyczynić się do ich fizycznej zagłady. W czerwcu 1999 roku Duma Państwowa FR przyjęła Ustawę O gwarancji Praw liczebnie małych narodów FR. Ustawa zapewnia prawo do rozwoju bytu społeczno-ekonomicznego, rozwoju autochtonicznej kultury i tradycyjnych form życia.

W latach 90-tych XX wieku przyjęto wiele ustaw i prawnych rozwiązań gwarantujących poszanowanie prawnego statusu mniejszości narodowych FR, ich kultury i kultu religijnego. Jednakże wielu autorów obawia się, że prawne gwarancje zawarte w Konstytucji FR i innych aktach prawnych będą miały wyłącznie formalny charakter. Tamara Smirnowa uważa, że państwo tylko deklaruje pomoc; natomiast nie zabezpiecza rozwoju kultur zarówno w aspekcie finansowym jak i naukowo-metodycznym. Wydaje się, że pomimo znacznego wysiłku prawodawcy rosyjskiego, mającego na celu przybliżenie rosyjskich standardów w ochronie praw mniejszości narodowych do europejskiego systemu ochrony praw człowieka, rosyjską politykę narodowościową czeka jeszcze dalsza ewolucja.

ИНТЕГРАЦИЯ БАЛТИЙСКИХ СТРАН В ЕВРОПЕЙСКИЙ СОЮЗ

Виталия Кецёрите

Вильнюсский технический университет им. Гедиминаса, г. Вильнюс, Литва

Вводное слово

Балтийские страны, еще в середине девяностых энергично стремящиеся восстановить независимость, одним из важнейших способов её сохранения и укрепления во времени считали их участие в экономических, политических и оборонных структурах Западной Европы. К своей цели они стремились ещё до формального восстановления независимости, используя возможности стать членами различных спортивных и художественных ассоциаций, а после признания независимости эти страны повернулись в направлении Европейского Союза и НАТО. Сегодня уже можно зада-

²¹ Szerzej: T. M. Smirnowa, *op. cit.*, s. 52.